

§ 17. ЛИТЕРАТУРА

1. *Milan Rešetar*, Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen. AfsI Ph XIII (1890—1891), 93—109, 161—199, 361—388.

Поред осталог ту се налазе и први пут систематски изложени подаци о граници између штокавског и чакавског наречја. Та су обавештења једним делом исправљена у доцнијој литератури. Драгоцена је анализа некадашње раширености чакавских особина у крајевима који су сада штокавски.

2. *Б. Цонев*, Кратко извѣстие за научното ми пјтуване по Западна Бѣлгария прѣзъ лѣтнитѣ ваканции 1903 г., Извѣстия за командировкитѣ на Министерството на народното просвѣщение I (София 1904), 138—145.

Детално одређује источну границу говора призренско-тимочког типа у западној Бугарској и исправља раније непотпуне и не увек тачне податке. Доцнија истраживања донела су ситније корекције Цоневљеве линије и нова обавештења о оазама с овим говорним типом у северозападнобугарском Подунављу (упор. податке и границу на карти у књизи Цв. Тодорова *Северозападни бѣлгарски говори*, § 131, бр. 6).

3. *R. Stroh*, Narječja u današnjoj modruško-riječkoj županiji. NVj XIII (1904—1905), 265—269.

Врло информативан чланчић с картом на којој су приказане границе три основна наречја у простору између Ријеке и северозападне границе Босне. Штета је што се при изради доцнијих карата аутори нису у довољној мери служили овим прилогом. Сличног је карактера чланчић истог писца „Hrvatski dijalekti u današnjoj ličko-krbavskoj županiji“, NVj XXVII (1918—9), 190—192 (такође с картицом). Упор. и § 29, бр. 21 и 30.

4. *А. И. Белич*, Діалектологическая карта сербскаго языка. Отдѣльный оттискъ изъ „Сборника по славяновѣдѣнію“ II. Санкт-петербургъ 1905 [датум сепарата; на самом зборнику стоји година 1906], 4°, 1—59 (с картом).

Први озбиљан рад са прегледом граница свих најважнијих говорних типова. Основица за све што се доцније радило у овој области. Доцније прикупљени материјал унео је, разуме се, извесне допуне и корекције у слику размештаја дијалеката која је овде дата.

5. *Milan Rešetar*, Der štokavische Dialekt. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, VIII. Wien 1907, 4°, 320 стубаца (са две карте).

Граница штокавштине према кајкавштини убележена је према пишчевим теренским испитивањима (извештај о тим испитивањима објављен је у *Anzeiger der bchke Akademie der Wissenschaften* XXXVIII [1901] стр. 183—191), док је граница према чакавштини подложна ревизији.

6. *Mieczysław Malecki*, Przegląd słowiańskich gwar Istrii. Polska Akademja Umiejętności, PKJ 17. Kraków 1930, 1—160 (са шест карата).

Уписана граница истарске штокавштине, као и низ различитих изгласа.

7. *Stjepan Ivšić*, Jezik Hrvata kajkavaca. Ljetopis JAZU 48 (za 1934/35) 1936, 47—88 (s kartom).

На крају карта која обухвата највећи део хрватских кајкавских говора (на основу ауторових теренских испитивања). Самим тим дата је и северозападна граница штокавштине на сектору од Карловца до Драве. Та линија одступа од Решетарове (бр. 5) само у неколико детаља.

8. *Franjo Poljanec*, Istorija srpskohrvatskoslovenačkog književnog jezika s pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom. Za više razrede srednjih škola. IV popravljeno izdanje. Zagreb 1936, 1—232 (s kartom).

9. *А. Белић*, Савремени српскохрватски језик, I део; Гласови и акценат. Београд 1949 (карта на стр. 24—25).

10. *Ivan Brabec, Mate Hraste i Sreten Živković*, Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika, II izdanje. Zagreb 1954 (karta u prilogu).

Карте у три последња рада, иако су изнете с педагошком и информативном сврхом, а не као непосредни резултати истраживања писаца, представљају збир раније прикупљених података и стога су најсавременије од свега што је досад урађено у овој области. Ипак су и ту потребне различите корекције у појединостима.

ОСНОВНЕ ОСОБИНЕ

§ 18. Данас се сви (или бар скоро сви) штокавски говори разликују од кајкавских и чакавских говора (или бар од готово свих говора тих наречја) не само заменицом *ш* и *ћ*, већ и низом других особина: променом *чр* у *цр* (*црн* а не *чрн*), променом *л* на крају речи или слога у *о* (у две периферијске области у *а*), извршеним тзв. новим јотовањем денталних оклузива у вези са *ј* (*браћа* < *браија* < *браиџа*), проширењем множине већине једно-сложних именица м. р. уметком *-ов-* (*-ев-*), облицима ген. мн. на *-а* (или *-а^ех*, *-е^ах*) и јачим или слабијим чувањем аориста.

§ 19. Међу особине карактеристичне за штокавске говоре спадају и промене *р* > *у* (*рука* < *рѣка*), *е* > (доследно) *е* (*почеи* < *почеиши*), *вѣ*-, *вѣ*- (у слабом положају) > *у*- (*удовица* < *вѣдовица*),

*dj > ħ или џ (међа или меџа < *medja), вс- > св- (све < все < вьсе), облици лок. јд. именица м. и ср. р. с наставком -у (у іраду) и инстр. јд. именица ж. р. с наст. -ом (женом), чување -оі(а) у наставку ген. (-ак.) јд. м. и ср. р. заменичко-придевске промене (ішоі(а), дру-іоі(а), а не ішеіа, друіеіа, друіііа или сл.), посебан облик с наст. -а за ср. р. у ном. и ак. мн. заменичко-придевске промене (ова села, а не ове села), бројне конструкције уз бројеве од 2 до 4 различите од оних уз бројеве од 5 навише (две, ііри, чеііири жене : неіі жена) и непознавање тзв. акценатске метатоније у низу морфолошких категорија као што је презент іінеіш (: северночак. и кајк. іінеіш). Иако су изоглосе ових појава шире од граница штокавског на-речја, ипак нема ниједне међу њима која би обухватала целу кај-кавску или чакавску територију, а исто тако нема ни нештокавских говора који би поседовали све ове црте. Стога и комбинација тих особина спада у обележја штокавштине. (С друге стране, мало-бројни су и имају периферијски положај штокавски говорни типови у којима изостаје понека од ових особина).

које су ограничене на већи део штокавских говора (тако нпр. лексема *раоник*, а не *лемеш*, *железо* или сл.).

НЕКОЛИКО СТРУКТУРАЛНИХ КАРАКТЕРИСТИКА ШТОКАВСКОГ РАЗВОЈА

§ 22. Међу променама које су штокавски говори преживели у овом развоју од епохе западнојужнословенске заједнице наовамо, оне у вокализму спадају у најкрупније. Од десет некадашњих воштокавском типу оличеном у нашем књижевном језику, само пет (+ р) у главној још пре краја средњег века рефлексима р, ы, њ = з, б, е и ђ изједначили су се с другим вокалима, тако да се вокализам свео на класични систем од пет самогласника:

y u
 o e
 a

Начелно исти развој преживели су углавном и чакавски говори, док у кајкавским, као и у словеначком језику, налазимо различита друга решења (њих, уосталом, има и у појединим периферијским штокавским говорима). Ипак има у овом погледу једна битна разлика између штокавског и чакавског наречја. Док је прво готово у свим својим говорима укочено чувало створени систем (уколико и има негде артикулационих нијанса, оне по правилу немају фонолошки значај), у другом су се — као и у кајкавским и словеначким говорима — почеле вршити крупне измене ($a > o$, дифтонгизације итд.).

За фонетски развој штокавског наречја карактеристична је још једна тенденција: готово све што се догодило после замене домињаних прасловенских вокала своди се на смањење релативног учешћа консонаната према вокалима. Тако су ново јотовање и промена $j\dot{o}, j\ddot{u} > \dot{h}, \dot{h}$ стварали од два консонанта један, испадање x значило је просто смањење броја сугласника, а промена $-l > -o$ представља замењивање једног неслоговног сонанта чистим и слоговним вокалом. Уосталом и промена $vy- > y-$ значи вокализацију, а претварање l у u доноси нов чист вокал на месту раније слоговне ликвиде. При том су у многим од ових случајева затворени слогови претворени у отворене. У том смислу штокавски процеси значе донекле обнављање једне прасловенске развојне тенденције.

Систем консонаната није претрпео крупних промена. Разлике које данас налазимо између говора — а то су уједно и разлике

према старом стању — тичу се углавном неких сразмерно ређих фонема. Најчешће долази до изражаја тежња да се уклони појава непарних безвучних консонаната. Тако на много места испада *x*, консонант *Ѣ* се супституише одн. замењује са *n* одн. *v* или се (нпр. понегде у Црној Гори) претвара у безвучни пандан гласу *v*. Непарност *ч* елиминише се често увођењем одговарајуће звучне африкате *s* (= *Ѣз*). Тежња ка упрошћавању консонантског система огледа се и у једном другом процесу распрострањеном у разним говорима. То је уклањање опозиције између два реда алвеоларних африката, другим речима изједначавање *ч* са *ћ* и *џ* са *ђ*. С друге стране, у погледу фонеме *љ*, која је испала из гласовног система великог дела кајкавских и чакавских говора, штокавщина показује више конзервативности. У огромној већини штокавских говора та фонема се чува.

Гласовни развој штокавштине донео је поред осталог и остварење — у врло великој мери — принципа слободе дистрибуције фонема. У највећем делу штокавских говора сваки вокал и сваки консонант може по правилу стајати подједнако и на почетку, и у средини, и на крају речи. Уз то сваки вокал по правилу може доћи уз сваки консонант — и, наравно, обрнуто, сваки консонант уз сваки вокал. Даље, ови вокали могу бити и дуги и кратки, могу носити акценат (било који од постојећих), или бити неакцентовани, при чему се могу налазити било испред било иза акцентованог слога. У чакавском и кајкавском наречју, а нарочито у словеначком језику, честа су одступања од ових правила. На штокавском земљишту њих има само у неким ивичним зонама.

О еволуцији акценатске структуре у штокавским говорима в. § 39—41.

§ 23. За развој морфологије у већини штокавских говора карактеристично је смањење броја падежних облика у множини изједначењем дат., инстр. и лок. или дат. и инстр., с једне стране, а ген. и лок., са друге. У многим говорима, па и у књижевном језику, лок. се ни у једнини ни у множини не разликује више наставцима од датива. Остао је једино друкчији акценат у једнини код неких група именица.

Не треба мислити да се дијалекти у основици књижевног језика слажу с њим у свим појединостима структуре. Поред фонематских разлика као што су оне у погледу *x* и *Ѣ*, јављају се и морфолошке као механизација употребе енклитике *би* која у народним говорима долази за сва лица јд. и мн. потенцијала (*ми би дошли*), уклањање извесних глаголских облика (прилог времена прошлог, често и имперфект), затим елиминација облика тзв. именске промене у ген. (-акуз.) и дат.-лок. јд. м. и ср. р. извесних заменица

и придева неодређеног вида (*његовој(а)* место *његова*, *добром човеку* место *доброму човеку*). Све ове веома раширене појаве прокрчиле су себи пут и до говорног језика образованих људи.

Извесна друга морфолошка упрошћавања, обично преношења наставака из једних парадигми у друге истоврсне парадигме, остају на нивоу изразитих дијалектизама, пре свега због ужих ареа које имају. Овакве су природе уопштавање -ом у инстр. јд. именица м. и ср. р. тзв. меких основа (*прожом*) или обрнута експанзија наставка -ем (*млекем*), затим преношењем наставка -ѡм у инстр. јд. и на именице ж. р. на консонант (*крвљом*) и уравнивања у 3. л. мн. презента где се непаралелни однос у парадигмама различитих глаголских врста (*иђресем*, -еш, ... *иђресу*, али *носим*, -иш, ... *носе*) отклања на два начина: или неутрализацијом разлике у карактеристичном вокалу (*иђресем* ... *иђресу* = *носим* ... *носу*) или остварењем паралелне проширене морфолошке структуре (*иђресем* ... *иђреседу* = *носим* ... *носиду*, одн. *иђресем* ... *иђресеју* = *носим* ... *носију*).

О ИСТОРИЈСКОМ РАЗВОЈУ ШТОКАВСКОГ НАРЕЧЈА

а) О односима према суседним наречјима и другим јужнословенским језицима

§ 24. Појава првих разлика између штокавског и чакавског наречја није значила прекид додира, па ни развојне заједнице, између ове две велике дијалекатске јединице. У поређењу с овом основном чињеницом од секундарног је значаја питање — на које наука досад није могла дати сигуран одговор — да ли је најважнија од старих разлика, промена **dj > j*, настала пре или после досељења у садашње јужнословенске области. У сваком случају ова једна промена није довољна да докаже да је у прво време штокавско-чакавски контакт био битно слабији од чакавско-кајкавског, пошто нпр. друга стара изоглоса — *иѡо : ча : кај* — показује сасвим друкчију слику: *ча < чь* само је архаичнија форма заменице *чѡо*, док је *кај* потпуно различит облик. Навођене су, додуше, и друге старе појаве које спајају чакавске говоре са кајкавским (укључујући ту и словеначки језик). Овамо спадају инстр. јд. именица осн. на *a* с наставком -р (словен. *ribo*, северночак. *рибу*), остаци префикса *чу-*, з место *из*, низ лексичких подударана и извесне појединости у размештају тзв. метатонијских акцената (презент типа

ијнеи, одр. вид придева као *боіаіио* итд.). Али ове особине по правилу су ограничене на северније, или чак најсеверније чакавске говоре (док је у осталима стање као у штокавштину), а нису увек ни општа црта свих кајкавских говора. Карактеристично је, с друге стране, да низ других метатонијских појединости одваја све чакавске говоре од кајкавских и удружује их са штокавским.

И у доцнијем развоју штокавштине и чакавштине често су ишле заједно. Тај се додир огледа у једнаким променама $\rho > \gamma$, $\delta > a$ и $\lambda > u$ у највећем делу говора како једног, тако и другог наречја (остављам по страни промене које су захватиле и главнину кајкавских говора или све те говоре; то су процеси који се тичу више историје језика као целине него дијалектологије). Није, уосталом, сасвим извесна хронологија појава поменутих у претходном пасусу; можда и понека од њих пада у ово раздобље. Важно је, међутим, да додир у овом периоду не значе апсолутни развојни идентитет: у исто време кад се ρ замењује у главнини говора оба дијалекта на исти начин, појављује се у замени ϵ осетно одступање у великом делу чакавске области. Отприлике у исту одн. у нешто каснију епоху падају штокавске промене $\epsilon p- > \epsilon p-$, $\epsilon b- > u-$ и $\epsilon s- > \epsilon s-$, које изостају у већини чакавских говора. Са заменом $\rho > \gamma$, $\delta > a$ и $\lambda > u$ у штокавским говорима, али од ових процеса само први је и чакавски. Све то значи да је и у првој и у другој епоси било и заједничког и одвојеног развоја штокавштине и чакавштине — као што је и природно код суседских односа. Према томе, прву епоху од друге разликује у ствари само то што је у почетку било и чакавско-кајкавског контакта, који је затим мање-више престао.

У раздобљу од XV века наомамо све је мање промена које би захватале већа пространства на земљишту оба наречја. Обично се ова чињеница доводи у везу са најездом Турака, која је изменила етничке односе и раскинула старе комуникације. Ова претпоставка, ма колико логична била, не стоји на чврстом тлу: сеобе су управо појачале додире, и чак створиле нове тамо где их раније није било. Не само што су многи чакавски крајеви поштокављени, већ су и они који су остали чакавски примили многе штокавске насељенике. То се нарочито интензивно осећа у Далмацији (где се нпр. и у већини чакавских говора облици плуралских падежа развијају у новоштокавском духу), али долази до изражаја и понегде у другим крајевима, нпр. у Сењу, који је дуго био ускочко гнездо. Биће, дакле, да се све мања узајамност између оба наречја своди на нормалан процес све веће диференцијације и уситњавања. Уз то

су чакавски говори готово сви потпали под веома јак романски утицај, који је у новије време одвео развој њихове фонетике, синтаксе и лексике у сасвим посебном правцу.

Међутим, један други моменат у вези с повећањем разлика између штокавског и чакавског наречја ипак је несумњиво резултат сеоба. То је данашњи готово потпуни недостатак прелазних говорних типова. У средњем веку, по свему судећи, таквих говора било је много и прелаз од штокавштине ка чакавштини свакако је био поступан дуж целе линије њиховог додире. Чак би се могло рећи да није сасвим умесно питање где је била граница ова два наречја у средњем веку. Реалније би било поставити питање како је у то време протичала која од конкретних изоглоса диференцијалних особина. Доцније су некадашњи прелазни говори делом ишчезли у ратовима и сеобама, а делом тако интензивно штокавизирани да су у њима остали само трагови некадашњег прелазног карактера (§ 16).

§ 25. Специфичне штокавско-кајкавске заједничке особине, такве које би чакавштини биле непознате или у најмању руку углавном непознате, нису нимало многобројне. Ипак би се могло навести повлачење акцента " са последњег слога, које је захватило (бар што се тиче отвореног крајњег слога) претежан део словеначких и хрватских кајкавских говора исто као и највећи део штокавског земљишта. Остале штокавско-кајкавске изоглосе обухватају најчешће од кајкавских говора само хрватске, па и њих по правилу не све. Овамо долази рефлекс $\dot{h}$ или сл. $< *dj$ у североисточном кајкавском подручју, затим губљење x у многим говорима. Замена $\rho > \gamma$ и $\lambda > u$ повезују многе хрватске кајкавске говоре истовремено и са чакавштином и са штокавштином, а одвајају их од других говора истог наречја, као и од готово свих словеначких дијалеката.

У стариначким славонским говорима чувају се извесне старије црте, непознате осталим штокавским говорима, а обичне у чакавштини и кајкавштини ($\sim$ акценат, $u\dot{h} < *skj$, $*stj$ итд.). То није толико знак симбиозе с тим наречјима колико периферијског положаја ових говора међу штокавским дијалектима. Али присуство извесних, иако другоразредних по значају, кајкавских *инновација* у славонским говорима доказује да је овде ипак постојао еволутивни контакт с кајкавским наречјем.

§ 26. Значајне су и везе штокавских говора с њиховим југоисточним суседима, говорима македонског језика. Веома многи македонски говори, а међу њима и они у основици књижевног језика, имају $\epsilon p- < \epsilon p-$ и знају за губљење x и за ново јотовање. Македонско $\dot{k}$ и $\dot{r} < *tj$, $*kr$ одн. $*dj$ врло је блиско, историјски и фонет-

ски, штокавском *ћ* и *ђ*. Доста су многобројне изоглосе које спајају поједине групе штокавских говора с њиховим суседима с оне стране југоисточне језичке границе. О таквим појавама в. нпр. у § 123 и 124. Озде ћу додати толико да се ареа промена у групама као *сц* и *шч* простире с обе стране међе: упор. *праци*, *пракци*, *прајци* (све од *прасци*, вероватно преко *прахци*) у разним србијанским говорима с макед. књиж. *мавица* (< *махца* < *масца*) дем. од *мас(и)*.

§ 27. Мада су везе бугарских дијалеката са српскохрватским слабије од штокавско-македонских, ипак нпр. арее губљења *х*, новог јотовања и измењене група *сц* и *шч* захватају и делове бугарског језичког земљишта. Не треба заборавити ни то да екавизам спаја западне бугарске говоре и готово све македонске с источним штокавским дијалектима.

Призренско-тимочка дијалекатска зона такође сведочи многим својим особинама о живој узајамности између говора с обе стране источне и југоисточне границе српскохрватске језичке територије.

б) О унутрашњој диференцијацији штокавске дијалекатске области

§ 28. Разлике између штокавских говора у почетку се, како изгледа, нису развијале брзо. Међу најстарије појаве ове врсте које се могу са сигурношћу утврдити спадају:

а) замена група **stj*, **skj* итд. одн. **zdj*, **zgj* итд. групама *шћ* и *жд* (*вѣшћница*, *мождани*) на већем делу територије уз чување старије гласовне вредности *шћ* и *жћ* (*вѣшћница*, *можћани*) у низу говора на западу и северозападу;

б) појава *˘* акцента у примерима са дуљењем ранијег (старог) кратког узлазног акцента у положају испред сонанта иза којег је испао полугласник (*крѣј*, *опѣнци*, *сиѣрца*) у неким славонским говорима насупрот *ˆ* у истим примерима у другим говорима исте зоне (са чиме се, можда, слагало и стање у главнини штокавских говора који су касније сваки *˘* претворили у *ˆ*).

Оба ова феномена имају, међутим, веома ограничен значај за сам језички систем: разлике се не односе на постојање или непостојање неке категорије (нпр. фонеме) него само на распрострањеност извесних већ постојећих консонантских, одн. акценатских фонема (ипак, у време кад је само вокалско дужење вршено, однос *˘* : *ˆ* у продуженим слоговима имао је много већи значај, јер је

иза њега стајала чињеница да је у најсеверозападнијим крајевима разлика између старог кратког узлазног и старог кратког силазног акцента још била жива, док су другде та два акцента већ била изједначена). — У извесним говорима на западу налазимо и промену **dj > j*, али ти су говори у своје време и иначе представљали прелазне типове између штокавштине и чакавштине.

Друге старе изоглосе (тачну хронологију ту је немогућно утврдити) имају сасвим ситан, углавном лексички домаћај. Осим првих лексичких изоглоса (тзв. изолекса) као што су *хлеб* : *крух*, *оѣањ* : *ваѣра*, *крсѣи* : *криж* овамо долазе и односи као *може* : *море* (сама промена *же* у *ре* позната је обично и тамо где се говори *може*, али се најчешће ограничава на партикулу *-p(e)* : *јер*, *менекар*), затим *чеѣверо* : *чеѣворо*, *ѣреб* : *ѣроб*, *вребац* : *врабац* итд. Могућно је, и чак је врло вероватно, да је било и значајнијих синтаксичких и акценатских разлика. Али ту нам недостају хронолошки ослонци. Свакако један од најкрупнијих догађаја морао је бити прелазак *˘* у *ˆ* у већини говора.

Пред крај средњег века дошло је до много оштрије диференцијације. То је епоха замене јата и појаве штокавског акценатског преношења. XIV век донео је нарочито јак заокрет. Тада су извршени, или бар започети, процеси као што су замена полугласника, *л* на крају речи и слога и вокалног *д*, а такође и промена *јѣ* и *јѣ* > *ћ*, *ђ*. На тај начин створен је стандардни штокавски тип, „*polmalštokavisch*“. Призренско-тимочки крајеви испали су овом приликом из штокавске развојне заједнице и пошли сасвим посебним путем, а и на другим странама (Црна Гора, неки крајеви на западу) појавиле су се рубне области са заостајањем у развоју у овој или оној појединости. Оваквих појава још је више у вези са штокавским акценатским преношењем које је заузело углавном централне крајеве, избивши на југозападу на море код Дубровника, а на североистоку на румунску и мађарску етничку границу у Војводини.

У току доцнијег развоја још неколико иновација раширило се преко пространих ареа. То су образовање нових облика у плуралским падежима, ново јотовање и губљење *х*. Разношењу ових особина, исто као и експанзији штокавског акценатског преношења, много су допринеле сеобе (в. § 31 и д.). Није случајно изоглоса изједначења облика дат. и инстр. мн. на северу и северозападу ужа од изоглосе нове акцентуације. Објашњење је просто: акценатски феномен старији је хронолошки, и први таласи миграција носили су само нову акцентуацију, али не и нове деклинационе облике. С друге стране, сеобе нису довољне за објашњење распрострањености новог јотовања и губљења *х* (упор. § 45).